

А. С. Токарська

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
доктор юрид. наук, професор
кафедри теорії та філософії права

ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

© Токарська А. С., 2016

Концепція статті виникла на основі того, що громадянське суспільство, яке є основою держави, може і повинно ставати зрілим, політично активним, новоякісним промотором еволюції влади. Засобом досягнення такої мети є національна правова комунікація. Привернення уваги до багатих джерел правової комунікації дає підстави для вироблення і розвитку тих засад взаємодії влади із суспільством, які називаються віковими.

Ключові слова: правова комунікація, національні витoki комунікації, влада і суспільство, конструктив, раціоналізація діалогу.

А. С. Токарская

ИСТОЧНИКИ ПРАВОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Концепт статті виник на основі того, що гражданское общество, которое является основой государства, может и должно становиться зрелым, политически активным, новокачественным промотором эволюции власти. Средством достижения такой цели является национальная правовая коммуникация. Привлечение внимания к богатым источникам правовой коммуникации дает основания для продуцирования и развития тех основ взаимодействия власти с обществом, которые называются вечными.

Ключевые слова: правовая коммуникация, национальные истоки коммуникации, власть и общество, конструктив, рационализация диалога.

А. Tokarskaja

RESOURCES OF LEGAL COMMUNICATION

The concept of the article grew out of the fact that the civil society, which is the foundation of the state, can and should become mature, politically active, a new qualitative promoter of the evolution of power. The means for achieving this goal is the national legal communication. Rich sources of legal communication give grounds for making and the development of the age-old principles of cooperation between government and society. Regulatory ideas of “Ukrainian kordotsentryzm” created not only a valuable heritage for the modern implementation of the ideas of communication to overcome totalitarian “heritage”, but also for the development of mental heritage values that can and should be involved in overcoming PR-strategies of deception and hypocrisy, especially developed nowadays.

Key words: legal communication, national origin of communication, government and society, constructive, rationalization of dialogue.

Постановка проблеми. Із ХХ ст. комунікація стала визначальною концепцією [6, с. 10], яка наділена здатністю впливати на свідомість і перевтілення мислення громадян з метою подолання

деформацій у суспільних взаєминах. Довголітня пропагандистська дія на людську психіку досі не змінена. Тому змагання за слухача, глядача, просто кожного громадянина переживає не досить досконалі впливи в інтеракційних процесах. Загнані в глухий кут відсутністю ідеології та маніпуляційними підходами до комунікації ворога наші владні комунікатори програють на його фоні. Здається, що взаємодії із громадськістю владі треба починати вчитися *ab ovo*. Такий досвід взаємоузгодженої інтеракції вироблявся ще з дохристиянських часів. Очевидним є завдання творення цілісної праці про те, який спадок щодо правової комунікації існував, є актуальний дотепер, а не лише спричинений пропагандистською гібридною брехнею. Саме такий концептуальний підхід змінюватиме спосіб нашого реагування на провокації (різнотематичні), не матиме вигляд запізненої реакції-відповіді ворожій пропаганді. Раціоналізація правового дискурсу і його національна самодостатність дещо втрачає.

Аналіз досліджуваної проблеми. На жаль, окреслений проблемі – забезпечення правової комунікації, виробленої на основі історичного досвіду, ментальних традицій, а не іміджмейкерського змагу до подолання злочинних ідей, уваги достатньо не звернено, уніфікованого дослідження немає. Звучать лише поодинокі голоси громадських діячів, журналістів або дослідників.

Відсутність цілісної праці у поглядах на сучасну концепцію правової комунікації ще не свідчить про перебування окресленої проблематики поза увагою дослідників. Щоправда, ця увага лише до певної міри стосується предмета досліджень. Загалом цінними для вітчизняної науки комунікативістики є праці Д. Андреєва, Р. Бацевича, С. Максимова, Ю. Оборотова, Л. Удовики, О. Стовби, П. Рабіновича, Л. Франків та ін.

У зарубіжній сфері – це Ю. Габермас, Джайлс, ван Хук, Г. Салліван, Дж. Роттер, У. Мішел, К. Ясперс та ін. Зі всього переліку авторів окремо назвемо лише історичну працю Дж. Пітерса “Слова на вітрі”, яка проливає світло на появу концепції комунікації і поетапний світовий її розвиток. Однак праця не охоплює регіональних (локальних) комунікацій, тим більше їхніх галузевих специфікацій.

Метою дослідження є окреслити сутність успадкування традицій комунікації (переважно правової) та її розвитку на українських теренах.

Критично сприймаючи теорії взаємовпливу права та різних видів культури, спинимося на загальновизнаних, які потребують філософських осмислень.

Виклад основного матеріалу. Український правознавець, філософ та культуролог Є. Спекторський, характеризуючи християнство і правову культуру, слушно звернув увагу на зв’язок юридичної культури із релігією, закономірно резюмуючи: християнські релігії створили юридичну культуру. Посилаючись на Цицерона, вчений висловив геніальний здогад: ставлення до божества (у римлян) було своєрідним “юридичним двостороннім обов’язком”. У юдаїзмі “завіт, договір між Богом і людьми” ретельно вивірявся, редагувався, підтверджувався і ратифікувався. Щодо християнства, то йому опонували як неумісному із правом Гроцій, Лейбніц, Бентам. Проаналізувавши у зіставленні правознавство Ульпіана, – юридичну чесність, юридичну доброзичливість, юридичну відданість, Є. Спекторський наголосив на віддаленості їх від християнської досконалості. Проте не сказав про їхню несумісність [2]. Навпаки, християнство, на його думку, може і повинно “внести свій ідеалізм” у юридичну культуру. Правовий дискурс не обминули загальні тенденції її розвитку та культурно-сакральні впливи на комунікативний акт.

Дослідник чи не єдиний у своєму незвичному трактуванні називає першоджерелом християнського вчення про право Новий Завіт. “Юриспруденцією повсякденного життя” стало проповідництво Христа Спасителя, який у праві запропонував “своєрідну закінчену філософію права”. Він не був посланий у цей світ для того, щоб “судити світ” чи порушувати закони. “У його проповідях і притчах міститься багата юриспруденція, яка свідчить про те, що Він хоч і не посвячував тодішніх правових інститутів, але також і не виступав з їх спеціальним осудом” [2, т. 1, с. 521–522].

Є. Спекторський називає близько півсотні глав, що стосуються різних норм права, щодо яких Христос висловлювався у своїх проповідях і притчах, в яких роз'яснював право, “вирішував юридичні казуси”. Він був носієм і проповідником умілого прощення, яке рятувало людину не лише морально, а й фізично. Таким прощенням (за вченням Христа) можуть бути досягнуті “соціальна солідарність і братерство людей”. Хоча він не відкидав самої ідеї суду, покарання, але ідею примирення (як першооснову правової комунікації – А. Т.) сповідував як універсальну норму життя.

У проповідях апостола Павла, “новозавітного юриста”, за словами Є. Спекторського, його суперечках про право між християнами спостерігається поцінування “правового дискурсу”.

У кожному промовленому контексті, як відзначає дослідник, з'являється “якась нова тактика” у порівнянні із Євангельською, більше усвідомлення неможливості обійтися без тих установ і відносин, які склалися у суспільстві для прогресу християнства та його впливу на ці установи і стосунки між людьми.

В основу змісту первісно правової комунікації покладено настанови відвертості й правдивості, осуду лицемірства й обману та будь-яких неправдивих чи спотворених звісток: “Хай буде ваше слово: Так, так, Ні, Ні, – а що більше цього, те від лихого” Мт. 5, 37). Зберігаючи зовнішні форми звичайного людського спілкування, таким чином поширювалися канони життя праведного, які акумулювала саме правова комунікація (ще не будучи в домінуванні такою).

Міфологічна свідомість людини була властива усім народам і сформована історично, зокрема на релігійній вірі. Тому міф був і є “формою відчуття і переживання світу, його колізій і суперечностей [3, с. 273]. Через міфологічне світосприйняття людина усвідомлювала себе “родовою цілісністю”. Міфологічна свідомість була своєрідним стимулом людської духовності і містила першовитоки усіх майбутніх форм і способів духовно-практичного освоєння дійсності. Пізніше на основі міфологічної свідомості виникло релігійне усвідомлення світу. Як перше – міфологічне, так і друге – релігійне, – формувало комунікативне мислення, внутрішній моральний імператив регулювання стосунків. У зв'язку з цим замовчування концепту “духовної комунікації”, яка позначилася на ментальності, чим збагатила теорію та зміст правової комунікації, є, на наш погляд, невинуватим.

Ще у XII ст. до н. е. “доричні племена” індоєвропейців зруйнували Мікенську державу, з якою знищеною була і влада царя як божого посланника. Відтоді бере початок формування нового раціонального підходу до світосприйняття, який позначався на свободололюбивих ідеях у політичному житті, на духовності [5, с. 18].

Основна особливість вказаного періоду пов'язана із розвитком ліричного і драматичного мистецтва греків, у якому Слово одержало вагу у формуванні нового духовного світу людини. Через мовлене Слово здійснювався вплив на світогляд греків, особливо – із появою ідеї космічного порядку, що ґрунтувалася на *без особистісному законі (nomos)* [5, с. 20]. Рівність всього, що становить природу, вкладалося у поняття названого закону.

Соціальні зміни (становлення міста-держави, розвиток торгівлі) у VIII–VII ст. до н. е. спонукало до такого ж посиленого обміну думками, якому, окрім усного спілкування, сприяла поява писемності. Як зазначає К. Жоль, історики сходяться на тому, що для соціально-політичної системи полісу характерним було незвичайне превалювання ораторського слова над іншими засобами влади. Логос (як наука про слово) розвивала потужні стимули зародження європейської традиції логіки. Поява полісу спричинила створення писаних законів – універсальних правил для всіх його мешканців. Це були перші комунікативні “послання”-максими. Із появою писемності у греків у IX ст. до н. е., взятої від фінікійців, які проголошувалися рівноправними (*isoï*) у древньогрецькому суспільстві. Хоча греки й розуміли законність (*dike*) як визначений порядок, міру справедливості, однак саме поліс – це “*погоджене ціле*”, що перебуває як елемент влади в гармонії, якої він заслуговує. Але права рівності були позбавлені абстрактності, оскільки в перспективі тенденція розвивалася у напрямі утвердження відносин пропорційної рівності, “справедливої законності” (*dike*). Поступово релігійні уявлення і емоційні аргументи відтіснялися раціональнішими доказами провини. Для цього потрібна була належно сформована система засобів переконування, система навчання такому переконуванню. У древньогрецькій школі цю роль

виконували філософи, які вчили мистецтву публічного спілкування. Школи красномовства, що їх утворили “софісти”, були, без сумніву, початковим етапом філософського підходу до комунікації, яка полягала у вмінні коригувати поведінку через дотримання певних цінностей, що пізніше й було покладено в основу правової комунікації, побудови правового дискурсу.

Серед пам’яток вавилонської культури – це були аналоги першоеlementів правового дискурсу – безпосереднім “комунікативним контекстом” вирізняється твір “Бесіда пана з рабом”. Автор апелює до морально-вивірених засад спілкування, які є важливими для організації життєдіяльності суспільства, піддає сумніву необхідність жертвоприношень. Такі настанови скеровували на зміну стереотипів бачення світу і зміну взаємних дій. У перших творах інтуїтивні здогади міфотворців містили елементи регульовально-скерувальних спонукань, зумовлених функціонуванням вільно спрямованої свободи людської природи. Спонукальну силу цьому додавала безпосередня практика комунікативних взаємозв’язків найпростішого типу – дискурс побутового рівня, який згодом переростав у правовий. Закони життєдіяльності світу вимагали певної регульованої взаємодії людей, яка і проростала на ґрунті “природно-правової поезії древніх”.

Етап розмежування сакрального права від світського історики філософії фіксують як зародження римського права. У давній період римської історії нормами сакрального права регламентували сімейні та міжнародні відносини. Як для правотворчості, так і для галузевої правової комунікації визначну роль відіграли Закони XII Таблиць (451–450 рр. до н. е.). Обумовленими у них були цивільне, сімейне та кримінальне право. Лише у кінці IV ст. до н. е. боротьба за політичні права зрівняла плебеїв із патриціями, чим суттєво послабила дію норм згаданих Законів. У результаті історичного розвитку правовідносини почали будувати на основі рівності приватних осіб, що лягла в основу римського права.

Появі “диференційованої” законодавчої діяльності, а відтак і правової комунікації, що “апелювала” то до простолюдинів (*plebs*), то до нобілів, то до вершників чи до вільновідпущеників (*libertine*), сприяли такі історичні етапи розвитку законодавчих форм: імперські укази (едикти – загальні розпорядження; декрети – постанови у судових справах; рескрипти – відповіді імператора на юридичні запити щодо практикування і застосування права; мандати – накази чиновникам і керівникам провінцій щодо діяльності судів). Таким був “стимул” розвитку правової комунікації як способу узгодження стосунків між державотворцями та народом. Мистецтво регулятивного спілкування потребувало свого удосконалення для захисту у суді чи трактування законів через інструкції (*instructio*) як своєрідну форму навчання юриспруденції [4, т. 2].

Хоча західноєвропейська правова думка Середньовіччя ще не була представлена систематизованим викладом законів, однак, зведені у різний час записи звичаїв, об’єднані у “Правди” – Салічну правду франків (V–VI ст.), Аламманську і Баварську (VIII ст., формували основу комунікативних дій. Це виступи під час примирення, визначення компенсацій за образу, шкоду, завдану людині, чи інші правопорушення. Укладачі Салічної правди зафіксували покарання у формі штрафів за фальшивосвідчення (XLVIII), за образу словами (XXX), за обвинувачення перед королем невинної людини (XVIII). Аналогічні дії, що завдавали шкоди чи принижень, описані у правилах Аламманської правди, складеної 33 єпископами, 34 герцогами і 65 графами та з народом, “який зібрався” [4, т. 2, с. 41]. Виклад описів із життя формував поведінкові норми для досить конкретних життєво важливих у стосунках випадків: про продаж майна, про порушення кордону та інше (Баварська правда), про суперечки, які часто виникають серед людей – убивство, викрадення, заборонені шлюби, порушення церковних законів та інше (Аламманська правда).

Важливою ознакою правової комунікації і права Візантії VII–XI ст. було продовження вироблених форм лібеллярного процесу, тобто впровадження писемного оформлення усіх етапів судового процесу. Правовий комунікативний акт набував ознак узаконеного писемного тексту угод на протипагу усному. Рекомендаційний характер розв’язання норм для правників доповнювався суворими імперативами: виносити ухвали на основі істинної справедливості; рівного ставлення до обох сторін; словесного стримування в оцінках заради вигоди.

Із появою абсолютної монархії сталися зміни у структурі римського права: заміна ординарного судового процесу екстраординарним. Перший різновид розгляду справи і винесення вироку

спричинив суттєвий розвиток комунікативно-дискурсивної взаємодії, оскільки ординарний судовий процес ґрунтувався на погодженості сторін процесу (комунікантів). Повною протилежністю був екстраординарний процес, який виражав думку влади (*imperium*) і, “владний наказ” (*decretum*) як вирок [5, с. 48]. Це був фактично крок назад у розвитку правової комунікації і посилення диктаторсько-наказових форм тиску у взаємозв’язках із суб’єктами права.

Джерельні витoki правової комунікації зумовлені законодавчою реформою Юстиніана, його кодифікацією римського права. Підданий ретельному аналізу Збірник одержав назву Кодекс Юстиніана (529 р.), а пізніше через рік – з’явився новий Звід під назвою “Дигести”. Своєрідний “цитатник” відомих юристів (39) та юридичних творів виконував у юридичній практиці певні прагматичні процесуальні завдання.

“Комунікативно-правова” діяльність римлян, втілена у текстах позитивного права стоїків (Зенон, 336–264 рр. до н. е. з Кітіону, Діоген із Селевкії-на-Тигрі, Кратет із Малли, панетий з Родосу, Посидоній із Апамеї-на-Оронті), пізніх стоїків (Люцій Сенека, Епіктет, Марк Аврелій) стала об’єктивним виявом потреби роз’яснення та узагальнення юридичних рецептів.

Взірці безпосередньої участі народу у судових справах, які були сформовані у Древньому Римі, підтверджували силу умілої комунікації. Засновниками її були Марк Тулій Цицерон (праці “Брут”, “Про знаменитих ораторів”, “Оратор”, “Про оратора”). Маркові Фабію Квінтіліану належить 12 книг, побудованих на засадах красномовства відомого Цицерона, автора понад 100 промов. Ці класичні зразки покладено в основу розвитку правової комунікації усіх народів.

Достовірна історія індійської правової думки зарахована до VII ст. до н. е. Правові цінності сформовані на підставі освяченого релігією поділу суспільства на варни: жерців (брахмани), воїнів (кшатрії), землеробів (вайш’ї), залежних слуг (шудри). Особливі права були узурповані брахманами. Зародженням елементів письмової комунікації можна вважати правила поведінки під назвами “Араньяк”, “Упанішади”, “Веданга”. Літературні джерела (сутри) започаткували законотворчі тексти (драхмашастри).

Окремі види вербальних злочинів, наприклад, неправдиві свідчення, підпадали під дію суворої смертної кари.

Свій спадок у розв’язанні завдань формування правової системи Індії залишило індуське право. Правова думка набула свого розвитку у “Ведах”, які нагадують правові норми. Першими фіксованими правовими приписами (нормами) стали склерити (шастри), що являли собою етико-правові коментарі до “Вед”. У VI–III ст. до н. е. етико-правові трактати з’явилися під назвою дхармасутр. Поведінкові “кореляти” були викладені у шастрах, як і Дхархмі. Інші види давньо-індійської літератури – дхармашастри, артхашастри, нібандхазі – були скеровані на усунення у спілкуванні суперечностей між людьми, утвердження елементів позитивного права.

Індуське право лише із колонізацією Індії Великобританією було обмежене, хоча визнання його збережене. За час розповсюдження англійського права в Індії відбувалися суттєві зміни у правосудді. Вони були пов’язані зі створенням судів мерів (на підставі хартії англійської корони 1726 р.), а пізніше, у зв’язку із протестами індійців, діяльність судів відбувалася лише із обопільної згоди сторін, із застосуванням місцевих законів і звичаїв. У XIX ст. (друга половина) відбулася ліквідація судів Ост-Індійської компанії, що теж спричиняло низку змін у зв’язку з Королівською хартією 1862–1865 рр. Тобто, правосвідомість індійців формувалася під дією вже двох практик судочинства: одного – менш сформованого і суперечливого у розумінні європейців і колоніальної адміністрації, і другого – під дією колоніальної легістатури (законодавчих органів). Міжкультурна насильницька комунікація, вочевидь, привнесла як у ментальність, так і в судочинство низку проблем, пов’язаних не лише із незнанням англійцями місцевих звичаїв чи мови, а й ідеології. Лише після проголошення незалежності Індії спостерігаються еволюційні процеси індуського права. Конституція Індії (1950) зафіксувала гарантії окремих прав, які стосуються зокрема свободи слова (ст. 19). Тобто при всій суперечливості історичного розвитку політико-правової думки, що була пов’язана із колоніальними впливами, релігійними, клановими, економічними змінами, суспільні інтереси унормувалися лише через погодження/непогодження із усталеними правовими нормами, чим спричиняли зміни у правосвідомості індивідів. Отже, інституалізація офіційного

дискурсу не була обмеженою: вже на ранніх етапах залежала від взаємодії різних релігійних сил, каст; комунікація відбувалася постійно, вже на ранніх етапах розвитку права в Індії вона набула прагматичних ознак, у результаті чого були вироблені принципи демократизму, антикастовості та принципи судочинства.

Спадок право систем Індії та Китаю став своєрідним продовженням правових традицій давніх єгиптян, де перші ознаки комунікативного раціоналізму проглядалися в порадах щодо благородства у ставленні до іншого та комунікативній виваженості – небагатослівності суддів. Евристичне передбачення етичного компоненту консенсусно-комунікативної поведінки було продиктоване самим життям, взаємостосунками у суспільстві. Будь-яке порушення природної рівноваги у взаємодії із природою суперечило його розвитку. Вибудовувати модель рівноваги суспільних та інших стосунків можна і через знакову систему, в основі якої – мовлення, вербальні і невербальні символи, що репрезентують етико-правові засади спілкування. На основі цих знакових елементів проростала майбутня морально-правова модель комунікативних стосунків, а головне – зобов'язальної поведінки, що була провісником у формуванні природного права і правового дискурсу.

Елементи природного права через людську комунікацію спричиняли до природної поведінки, яка спонукала, радше, до переконування людини, а не до насилля над нею: світ, який потрібно побудувати на гармонії “праведних вчинків людини”, вимагав таких же праведних (природно-синхронних) почуттів, думок і комунікативних актів.

Заснована на “ідеї ізольованого індивіда” демократична думка [7, с. 81] зазнавала змін та впливала на формування “колективної людини”, яка пройшла шлях від “несвідомої спільної волі через свідому індивідуалізовану волю до свідомої спільної волі...”. Цей простір стосунків формувався у межах спільних комунікативних дій.

У засвоєнні світової спадщини національна правнича наука має свої досягнення, внесок у які особливо помітний зробили досвідчені філософи і ритори Києво-Могилянської академії. У зв'язку з обмеженим обсягом викладу зауважимо лише на іменах Г. Сковороди, Ф. Прокоповича та ін.

Взірцем писемної правової комунікації є Конституція гетьмана Війська Запорізького Пилипа Орлика (1710 р.), яка фіксує домовленість між генеральним старшиною і запорозьким військом, з одного боку, та обраним гетьманом – з іншого. Така національна правова традиція побудови стосунків у своєрідному козацькому парламенті стала виявом і зразком консенсусної комунікації. Цей документ практично виформовував демократичне начало у правовідносинах учасників правового дискурсу, утвердження тих інституцій співтовариства, які реально б сприяли розумному розв'язанню колізій. Уже на цьому етапі становлення правової комунікації можна стверджувати появу унормованої “солідарної відповідальності” та бачення автора способів її досягнення.

Висновки. Суворі національні закони покарання тих, хто вчиняв злочин, ширилися поза межами Січі. Цей комунікативний регулятор – закон – домінував як засіб досягнення мети мирного порозуміння і скерування на шлях істини. Забезпечити комунікативну рівновагу у правовій комунікації як умову рівності обох сторін у суді намагалися учасники процесів відповідно до законів, які склалися у тогочасному суспільстві. Встановленню комунікативної згоди сприяли первісно сформовані комунікативні права. Вони були подекуди достатньо демократичними і водночас – надто жорстокими.

Комунікативною формою правового впливу стали судові розгляди не лише за внесеною скаргою, а й за звичайною усною заявою, хоча особисто заявник у справі не був зацікавлений. Істину в суді (щодо підозрюваного) намагалися встановлювати через опитування, а інколи – з допомогою розпеченої шини, заліза чи канчуків, “шворок” (биття канатом).

Суворою відповідальністю за сказане (надані свідчення, заявлення) вирізнявся порядок судочинства. Подавши “жалобливу суплику”, потерпілий знав про те, що за неправдивий донос йому загрожувало публічне покарання (з 1740 року).

Отже, мотиваційна структура правової комунікативної дії ставала засадничою ознакою тогочасних правових відносин. Вона формувалася з урахуванням загальнолюдських цінностей та прав. Цим вона особливо цінна.

1. Андреев Д. В. *Взаємодія влади та громадськості: механізми соціально-правової комунікації* : монографія / Д. В. Андреев. – К., 2013. – 334 с. 2. *Антологія української юридичної думки* / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.: в 6-ти т. – К. : Видавничий Дім “Юридична книга”, 2003. – Т. 1. – С. 521–522. 3. Андрущенко В. П. *Сучасна соціальна філософія* / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с. 4. *Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т.* / Нац. обществ. науч. фонд; рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – Т. 2. – 532 с. 5. Жоль К. К. *Философия и социология права : учеб. пособие* / К. К. Жоль. – К. : Юринком Интер, 2000. – 288 с. 6. Пітерс Джом Дарем. *Слова на вітрі: історія ідеї комунікації* / Пітерс Джом Дарем; пер. з англ. А. Іценка. – К. : Видавничий Дім “КМ Академія”, 2004. – 302 с. 7. Radbruch G. *Der Mensch im Recht* / G. Radbruch // *Проблеми філософії права*. – 2004. – Т. 2. – С. 71–82.

REFERENCES

1. Andreyev D. V. *Vzayemodiya vlady ta hromads'kosti: mekhanizmy sotsial'no-pravovoyi komunikatsiyi: monohrafiya*. [Interaction between government and the public, social and legal mechanisms of communication: Monograph]. Kiev, 2013, 334 p. 2. *Antolohiya ukrayins'koyi yurydychnoyi dumky*. Redkol. Yu. S. Shemshuchenko (holova) ta in.: v 6 T. [Anthology of Ukrainian legal thought]. Kiev: “Yurydychna knyha” Publ., 2003, T. 1. pp. 521–522. 3. Andrushchenko V. P. *Suchasna sotsial'na filosofiya* V. P. Andrushchenko, M. I. Mykhal'chenko. [Modern social philosophy]. Kiev, “Heneza” Publ., 1996, 368 p. 4. *Antolohyya myrovoy pravovoy mysly: v 5-ty T. Nats. obshchestv. nauch. fond; ruk. nauch. proekta H. Yu. Semyhyn*. [Anthology of world legal thought: in 5 vol.]. Moskva, Mysl' Publ., 1999, T. 2, 532 p. 5. Zhol' K. K. *Filosofiya i sotsiologiya prava: uchebnoe posobie*. [Philosophy and sociology of law: a tutorial]. Kiev, Yurinkom Inter Publ., 2000, 288 p. 6. *Piters Dzhom Darem. Slova na vitri: istoriya ideyi komunikatsiyi*. [Words in the wind: the history of the idea of communication]. Kiev “KM Akademiya” Publ., 2004. – 302 p. 7. Radbruch G. *Der Mensch im Recht. Problemy filosofiyi prava*. 2004, T. 2, pp. 71–82.